

Antrasis pilių gyvenimas: istorinių pilių atmintis ir rekonstravimas modernioje Lietuvoje

Salvijus KULEVIČIUS
Vilniaus universitetas

Pagrindinės sąvokos: *pilis, kultūrinė atmintis, kultūros paveldas, paveldo rekonstrukcija, Lietuva.*

Pirmine ir bendriausia prasme *pilys* suvokiamos kaip statinys – gynybinis įtvirtinimas. Tačiau greta šios materialistinės sampratos visada egzistavo ir kitas pilies pavidalas – simbolinis. XVIII–XIX a. europiečių pasaulėvokos transformacijos naujomis reikšmėmis papildė ir pilių simbolinį lauką. Jos tapo estetikos ir kultūrinės atminties objektais. Vaizdžiai tariant, jos buvo prikeltos naujam gyvenimui ir šiame gyvenime joms teko gyventi jau ne pagal gynybinės architektūros, o pagal minėtų diskursų dėsnius.

Svarbiausias šio tyrimo objektas – kultūrinės atminties sukurti pilių vaizdiniai ir jų sąveika su paveldo rekonstravimo praktika. Kalbama būtent apie lietuviškąją (lietuviškai kalbančios bendruomenės) moderniąją *atmintį*, t. y. atmintį, kuri remiasi istoriniu mąstymu ir kurios ištakos slypi nacionalizmo ideologijoje. Lietuvių atveju šias ištakas tenka nukelti į XIX a. antrą pusę. Bendrame Europos tautų ir kaimynų kontekste lietuviai gana vėlai atrado pilis. Tačiau tas atradimas virto tikra meile. Jos neatsisakyta nei sovietinių represijų akivaizdoje, nei kitais sunkmečiais. Priešingai, kritiškiausiais momentais pilys kaip simboliai tapdavo tautos susitelkimo ir vilties vietomis. Šiandieną lietuviai yra *rekonstravę* (restauravę, atkūrę) ar bent jau nuodugniai ištyrinėję kone visas savo mūrines pilis ir jų liekanas. Visi šie faktai verčia daryti prielaidą, kad pilys yra viena reikšmingiausių lietuvių *atminties vietų* (Pierre Nora vartojama sąvokos prasme (N o r a 1997, 1–20)). Tyrimas ir skiriamas šios prielaidos analizei. Dėl temos platumo tyrimas nepretenduoja į išsamumą ar išbaigtumą. Veikiau tai kontūrai gilesnėms studijoms ir medžiaga diskusijoms.

Kalbant apie pilių atmintį, neišvengiamai susiduriama ir su *laisvės* tema. Ji pasireiškia kaip pilių vaizdinio dalis (vidinis atminties komponentas) arba kaip galimybė ar jos neturėjimas nevaržomai (laisvai) interpretuoti, rekonstruoti pilis (išorinis atmintį sąlygojantis veiksnys). Tai šiai temai teikia sąsambių su konferencijos, skirtos laisvės kovų regione istorijai ir atminčiai, pagrindine tema.

1. Pilių atgimimas

XIV–XV a. italų humanistai istoriją suskirstė į tris kokybiškai skirtingas epochas – Antiką, viduramžius ir naujuosius laikus¹. Antika (senovės graikų ir romėnų pasaulis) tapo geidžiamos idealybės įsikūnijimu; naujieji laikai (tai, kas vėliau pavadinama Renesansu) matyti kaip galimybė prikelti tuos idealus; o viduramžiai (kas atskyrė šias dvi vertingas epochas – Antiką ir naujuosius laikus) tapo paniekos objektu – „tamsiaisiais“ laikais. XVI a. buvo pasmerкта ir viduramžių architektūra – jai prigijo menkinantis *gotikos* terminas (sąvokos *gotiškas* ir *barbariškas* tuo metu buvo suvokiamos sinonimiškai, atitinkamai gotika laikyta gotų, suprask – barbarų, menu)². To pakako, kad ne tik viduramžiai ar gotika, bet ir jų palikimas – pilys – keliems šimtmečiams būtų pasmerktos užmarščiai. Viduramžių pilys pradėtos reabilituoti tik XVIII a. Iš pradžių susižavėta jų griuvėsiais – jie tapo estetikos teorijų objektu ir geidžiamais parkų elementais. XIX a. romantizmo ir tautos dvasios idėjos šį susižavėjimą pavertė kultu – pilys virto meno, mokslo, apsaugos ir rekonstrukcijų objektu. Šiame šimtmečiuje pilių kultas išplito visoje Europoje.

Neliko užmirštos ir Lietuvos pilys. XIX a. susiformavo kelios jų atminties tradicijos. XIX a. trečiajame dešimtmetyje jomis pradėjo domėtis romantikai, tiksliau, lenkiškai kalbantys vietos menininkai, tyrėjai, keliautojai ar dvarininkija. Liūdesys, naikinanti laiko galia, mirties nujautimas, praeities didybė ir jos negrižtamumas – visa tai virpino romantikų jausmus ir visa tai jie matė įsikūnijus griūvančiuose pilių mūruose (pvz., S m o k o w s k i 1841, 157–181). Kartu su jausminiu susižavėjimu prasidėjo pilių liekanų fiksavimas ir tyrimas, o vėliau ir bandymai juos saugoti. Štai 1903–1905 m. dvarininko ir archeologo Vandalino Šukevičiaus (Wandalin Szukiewicz) rūpesčiu pradėti Trakų Salos pilies konservavimo darbai. Nuo lenkakalbės bendruomenės neatsiliko carinės Rusijos administracija ir rusų mokslo draugijos. Nors juos labiausiai domino krašto „rusiškuosius pradus“ ar slaviškumą liudijantis palikimas (stačiatikių cerkvės, archyviniai dokumentai), tačiau epizodiškai domėtasi ir senosiomis pilimis. Pavyzdžiui, 1827 m. rusų administracijos nurodymu buvo sudarytas inventorinio pobūdžio Vilniaus gubernijos pilių atlasas, o 1888 m. Imperatoriškosios archeologijos komisijos iniciatyva parengta Trakų Salos pilies apsaugos dokumentacija. XIX a. antroje pusėje į savo paveldo paieškas įsijungė ir lietuviškai kalbanti bendruomenė. Būtent tuomet ši bendruomenė pradėjo save suvokti kaip tautą ir jai prireikė savos istorijos bei savo paveldo. Lenkiškai kalbančių krašto gyventojų puoselėjamos ir rusų diegiamos atmintys, suprantama, tam netiko – jos tapo konkuruojančiomis ideologijomis. Pradėta kurti sava atmintis.

Lietuviai, lyginant su lenkakalbe ir rusakalbe bendruomenėmis, vėliausiai prisijungė prie senųjų pilių gerbėjų. Tik XIX a. devintajame ir dešimtajame dešimtmė-

¹ Šio koncepto kalviais laikomi Pranciškus Petrarka, Leonardas Bruni ir Flavio Biondo.

² Tokią viduramžių architektūros sampratą ir pačią *gotikos* sąvoką išpopuliarino Džordžijus Vazaris.

tyje pasirodė pirmosios publikacijos lietuvių kalba apie Lietuvos pilis³. Būtent jos lietuviams padėjo iš naujo atrasti pilis ir sukūrė jų nacionalinės atminties tradicijas. Iki tol pilies reiškinys lietuviškai kalbančios bendruomenės (omenyje čia, visų pirma, turima valstietija) arba nežinotas, arba apsiribojo lokalinėmis atmintimis⁴. Tokios užmaršties priežastimi buvo istorinio mąstymo nebuvimas: lietuvių liaudis iki XIX a. paskutiniųjų dešimtmečių tebesirėmė mitologiniu, o ne istoriniu praeities traktavimu. Atitinkamai pasakojamojoje tradicijoje piliakalniai sieti su tautiškai ir istoriškai nuasmenintų milžinų ar „žuvėdų“ (XVII ar XVIII a. švedų antpuolių prieš Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę atgarsiai) veikla, bet ne lietuviiais, pilimis ar Vokiečių ordinu. Šiuolaikiniam istoriniam mąstymui sunkiai suvokiama, kad lietuviai galėjo primiršti ir beveik 200 metų trukusį karą bei tokį žūtbutinį priešą kaip Vokiečių ordinas. Spauda suaktyvino lietuvių istorinį mąstymą ir padėjo „prisiminti“ pilis, tiksliau – tuščioje vietoje sukurti atmintį.

Pirmasis lietuviškas pilies vaizdinys akivaizdžiai skyrėsi nuo kitose Europos tautose gyvavusių sampratų: lietuviams *pilies* kategorija visų pirma asocijavosi ne su mūrinėmis pilimis, kas buvo būdinga „standartinėms“ XIX a. europiečių nacionalinėms atmintims, o su *piliakalniais*. Ant pastarųjų iki XV a. pradžios statytos medinės pilys ar įtvirtinimai, tačiau nė vienas toks statinys XIX a. nepasiekė. Vis dėlto piliakalniai lietuvių pamilti labiau nei išlikusios mūrinės pilys ar bet koks kitas materialus nekilnojamasis senovės palikimas (išskyrus etnografinį paveldą, kuris, kaip ir piliakalniai, laikytas neabejotina lietuviškosios savasties išraiška ir vertybe). Ko gero, per daug nesuklysimė pasakydami, kad piliakalniai lietuvių tapatumo formavimuisi turėjo tokią pat reikšmę, kokią kitoms Europos tautoms padarė gotikinės katedros ir pilys (plg., V a u c h e z 1997, 63–68), – tai buvo nacionalinio

³ Pirmaisiais veikalais, „pažadinusiais“ lietuviškąją pilių atmintį, laikytini 1883–1884 m. *Aušros* laikraštyje publikuota Jono Basanavičiaus straipsnių serija *Apie senovės Lietuvos pilis* (1891 m. ši medžiaga išleista ir atskira knygele) bei 1872 m. Motiejaus Valančiaus parašytas *Pasakojimas Antano Tretininko* (kūrinys pirmą kartą išspausdintas 1891 m., vėliau išleistas 1906 ir 1931 metais).

⁴ Pasak J. Basanavičiaus „Wienok, szendien retai kursai žino, kas tai ira pilekalis, kas ji ir del kokios pirezasties supilęs“ (B a s s a n a w i c z i u s 1883A, 15). Mintį jis pratęsia ją paneigdamas ir teigdamas, kad piliakalniai atsimenami kaip mūšių vietos („Musu gadines žmones regi juose paminklą praejusiu ir senei užmirsztu kariu ir musziu <...>“ (Ibid.)), bet tai veikiau lūkestis, o ne esamybė. Jo paties tekstuose, kai kalbama apie piliakalnių istoriją, iš esmės remiamasi rašytiniais šaltiniais, kurie liaudžiai buvo nežinomi, o ne žodine tradicija. Tuo pat metu piliakalnių kilmę aiškino ir Valančius. Pastarasis piliakalnius visų pirma matė kaip senojo tikėjimo reliktus – šventvietes: „Didiai senoje gadynėje Žiamaicziai, musų pranokėjai, buvo pagonimis. <...> Visos tos srytės žmones nedirbo sav bažnyczyų, bet meldėsi ant augsztų kalnų, kuriūs gėbėjo iszpilti; todėl ir lygyszioiai tokie kalnai vadinasi pilėmis arba pilelėmis. Ant tų pilių kunigai kurstė be pertrukio ugnį su ažuło medžiais; žmonės truputį žiamiaus stovėdami meldėsi savotiszcai. <...> Tas piles užėmę Žiamaicziai gynėsi nū neprietelių“ (V a l a n c z a u s k a s 1891, 44). Skirtingai nuo Basanavičiaus, jis nesirėmė istoriniais šaltiniais, tad kaip ir kiti amžininkai dar nežinojo „tikrosios“ piliakalnių paskirties.

tapatumo pamatas. Neatsitiktinai pirmieji neoficialūs lietuviško paveldo sąrašai buvo skirti būtent piliakalniams⁵.

Galimi įvairūs samprotavimai, kodėl lietuvių atminčiai tuo metu didesnę poveikį turėjo piliakalniai, o ne mūrinės pilys. Jie buvo įprastesnis ir dažnesnis lietuvių gyvenamosios aplinkos (kaimo kraštovaizdžio) elementas nei pilys: remiantis šių dienų statistika, Lietuvoje esama daugiau kaip 800 piliakalnių ir tik apie 18 mūrinių pilių ar jų liekanų. Pasididžiavimą kėlė vien jau piliakalnių kiekis – pasak amžininkų, jų būta ir esama „daugybė“ (pvz., B a s s a n a w i c z i u s 1883A, 15; 1884, 48; M i k e l e n a s 1930, 2). Greta to, piliakalniai tebebuvo gyvas palikimas: lietuviai, per šimtmečius užmiršę istorinę piliakalnių praeitį (koku tikslu jie statyti, kas ant jų stovėjo, nuo ko gintasi), juos buvo įprasminę mitologiniais vaizdiniais – pasakojimais apie juos supylusius milžinus ar „žuvėdus“. Mūrinės pilys liaudies atmintyje buvo nebylios – jas galėjo prakalbinti tik istorijos mokslas. Būta ir ideologinės potekstės – mūrinės pilys tuo metu laikytos mažesne savastimi nei medinės ar su jomis susiję piliakalniai. Piliakalnius manyta esant gryna ir neabejotina lietuviškos tautos dvasios išraiška, o mūro tradicija laikyta pasiskolinta iš priešišku kaimynų – Jonas Basanavičius mūrines lietuvių pilis vadino „kryžiokiškai įtaisytomis pilimis“ (B a s s a n a w i c z i u s 1883B, 38).

Apskritai Basanavičiaus darbai laikytini programiniais lietuviškosios pilių atminties tekstais (jie padėjo pamatą nacionalinei atminčiai) ar bent jau tekstu, kuriame geriausiai išreikšta ši atminties tradicija. Tad jo kurtas pilies / piliakalnio vaizdinys vertas atidesnio žvilgsnio. Pasak Basanavičiaus, piliakalniai užėmė aukščiausią hierarchiją iš viso lietuvių praeities palikimo – apskritai piliakalnius jis laikė vieninteliu tikroju lietuvių paveldu: „Seniai jau iszniko Lietuvos pilis, seniai jau pragaiszo prabocziu musu stipribė, iszniko jau tikibė senovės, pamaži niksta ir pati Lietuva.... Kas-gi mums pavargėliams liko nē musu garbingu prabocziu? <...> Atsakimas trumpas: – rasztai apie ju senovės veikalus ir... pilekalniai – tai visos musu istoriszkos liekanos. Rasztus paliko daugiausiai patis wokiecziai; <...>! Pilekalnius vien patis musu prabocziai supilstē; szitie tad kalnai ira tai vienintelēs liekanos tėvu musu darbo. Kitos tautos turi daugibę visokiu senovės puikiu palaiku, kuriais gērisi; mēs vėl galime gēretiesi ir girtiesi vien pilekalniais supiltais musu tėvu rankomis, – tais pilekalniais, kurie ir tolimiausiems vaiku-vaikams liudis apie garbingus žilosios senovės prabocziu musu veikalus!“ (Ibid., 1884, 1–3, 51–52). Tokia traktuotė kilo iš specifinės Basanavičiaus pasaulėžiūros: tikraja ir pagrindine lietuviškos dvasios išraiška jis laikė senovės lietuvių tikėjimą; atitinkamai pagonybės epochoje matytas lietuvių aukso amžius, nuosmukis sietas su krikštu ir krikščionyste, kuri sužalojo tautos dvasią, o jos šalininkai pražudė beveik visą senovės lietuvių palikimą; išliko tik piliakalniai – vieninteliai tos epochos liudininkai ir gryniosios lietuviškosios dvasios išraiškos (Ibid., 49–52; dar žr. P u t i n a i t ė 2004, 21–67). Neatsitiktinai Basanavičius išvelgė bendrumą tarp lietuviškų piliakalnių ir graikų, romėnų polių. Žodžius *polis* ir *piliakalnis* jisai kildino „nuog musu žodžio“

⁵ Bassanawiczius 1883C, 237–242; 1884, 37–47 – pateiktas 76 piliakalnių ir pilių sąrašas; Valanczauskas, 1891, 44–49 – pateiktas 63 piliakalnių sąrašas.

pilu, pilti, o Atėnų *Akropolį* „lietuviszkai iszguokldant“ vadino *aštria* arba *smailia pilimi*. Panašumai išvelgti ne tik žodžiuose, bet ir statybos principuose. Tokias drąsias sąsajas jam leido daryti įsitikinimas, kad praeityje šios skirtingos tautos gyveno kaimynystėje – vienoje „wisu musu tewiszkej“ Arijoj (B a s s a n a w i c z i u s 1883A, 16). Basanavičius berods pirmasis sugalvojo analogiją tarp lietuviškų piliakalnių, pilių ir Atėnų Akropolio, ji dar ne kartą iškils ir vėlesnėse interpretacijose.

Basanavičius piliakalnių prigimtį ir funkcijas vienareikšmiškai susiejo su gynyba ar kova: „Pilkalnei arba piliu kalnai turi toki warda nuog to, jog tenai ant tu wietu, kur jie szendien riogso, senowes gadineje buwo piles, t. i. twirtos, apkastos ir apipiltos wietos del apsiginimo nuog neprieteliu“ (Ibid., 15). *Gynyba / kova* tapo pagrindiniu ne tik Basanavičiaus interpretacijų, bet ir apskritai lietuviškosios piliakalnių ir pilių atminties leitmotyvu (alternatyvi Valančiaus paradigma, piliakalnius mačiusi kaip šventvietes, padarė įtakos lokalioms žodinėms piliakalnių atminties tradicijoms, tačiau neįsitvirtino nacionalinėje atmintyje). Tik keičiantis epochoms gynybos leitmotyvas įgydavo skirtingus akcentus. Basanavičiui ši gynyba buvo kova už tautos *laisvę, kalbą* ir *tikybą* – Basanavičiaus supratimu, būtent čia koncentravosi visa lietuviškumo esmė (tautos dvasia) ir atitinkamai kovota ne už ką kita kaip už tos esmės ir dvasios išsaugojimą (Ibid., 2, 38). *Laisvė* Basanavičiaus modelyje suvokta kaip integrali kovos dalis – jos tikslas ar akstinas. Toks integralumas išliko iki XX a. šeštojo dešimtmečio.

Taigi Basanavičius vienas pirmųjų sudėliojo lietuviškų pilių / piliakalnių vaizdinio leitmotyvus, kurie gajūs iki šiol ir sudaro pagrindines jų atminties ašis. Tie leitmotyvai – tai gynyba / kova, Vokiečių ordinas ir pagonybė.

XX a. antrajame dešimtmetyje lietuvių aktyviau pradėta domėtis ir mūrinėmis pilimis. Pradžioje tai buvo pavienių asmenų ar grupių interesas, tačiau šis susidomėjimas įgavo pagreitį ir po dešimtmečio dalis mūrinių pilių jau buvo suvokiamos kaip nacionaliniai simboliai. Viena jų – Vilniaus Aukštutinė pilis. Dar 1911–1912 m. lietuvių inteligentai šią pilį paskelbė svarbiausiu Lietuvos istorijos paminklu ir skambiai pavadino „mūsų akropoliu“ (M a l i n a u s k a s 1911, 3; V-is 1911, 1; *A. Bulotos kalba* 1912, 4; dar žr. S t a l i ū n a s 2003, 141–142). Tačiau Vilniaus Aukštutinės pilies tapsmas visų lietuvių atpažįstamu simboliu buvo susijęs su kiek vėlesnėmis istorinėmis aplinkybėmis. 1920 m. lenkai užėmė Vilniaus kraštą. Netekties faktas virto nacionaline trauma, neišblėsusia per visą Pirmosios Lietuvos Respublikos gyvavimo laikotarpį. Kita vertus, visą tą laiką puoselėta viltis vėl kada nors atgauti šį kraštą. Atitinkamoms nuotaikoms skatinti ir palaikyti (šios nuotaikos telkė tautą ir nukreipė dėmesį nuo kitų problemų – tad jos, kaip patogus visuomenės valdymo įrankis, buvo priimtinos valdžiai ir, kaip suteikiančios tikslingumo ir veiklumo, entuziastingai palaikytos pačios visuomenės) reikėjo vieno aiškaus simbolio. Juo tapo Vilniaus Aukštutinės pilies bokštas. Nuo XX a. trečiojo dešimtmečio šis motyvas plito poezijoje, dainose, spaudoje, paminkluose. Jis virto daugiareikšmiu simboliu, simbolizavusiu tiek patį Vilniaus kraštą, tiek jo praradimą, tiek nenorą susitaikyti su praradimu ir viltį jį susigrąžinti (plačiau žr. M a č i u l i s 2009C, 91–92 ir kt. arba M a č i u l i s 2009A, 126–127 ir kt.). Jeigu Vilniaus

pilis ikūnijo tautos egzistencines aktualijas ir lūkesčius, tai kita – Trakų Salos pilis – buvo tapusi tautos istorinio likimo simboliu. Jos griuvėsiai nuo XIX a. pab. asocijavosi su tautos degradacija ir grėsmė išnykti Rusijos imperijos gniaužtuose (M a i r o n i s 1892, 35), o nuo XX a. trečiojo dešimtmečio su tautos pilnatvės stoka dėl Vilniaus krašto netekimo (pvz., K r a u j a l i s 1924, 16–17). Didinga pilies praeitis lietuviams visada priminė jų aukso amžių – kunigaikščių Kęstučio ir Vytauto Didžiojo laikus (XIV–XV a.), kada Lietuva buvo galinga ir laisva.

Greta išskirtinių simbolių reikšmių gyvavo bendrasis mūrinių pilių vaizdinys. Jis buvo perėmęs tuos pačius leitmotyvus, kurie dar XIX a. buvo priskirti piliakalniams ir ant jų stovėjusioms medinėms pilims, – tai kova už laisvę, Vokiečių ordino agresija ir asociacijos su pagonybe. Per šią prizmę interpretuotos tiek Vilniaus, Trakų, tiek visos kitos išlikusios ir savastimi laikomos mūrinės pilys.

2. Nuo simbolių pilių link rekonstrukcijų

XX a. antrajame ir trečiajame dešimtmečiais mūrinės pilys tapo lietuvių nacionalinės atminties komponentais. Tuo pat metu buvo sukurta ir Lietuvos valstybė, kuri galėjo savarankiškai įgyvendinti savą atminties ir paveldo politiką. Deja, nepaisant šių aplinkybių, Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpis nebuvo palankus pilims kaip materialiam paveldui. Priežasčių būta įvairių. Pirma, didžiausią simbolinę reikšmę turėjusios Vilniaus ir Trakų pilys atsidūrė priešišku kaimynų teritorijoje – lenkų valdomame Vilniaus krašte (pvz., *Kauno pilies* 1925, 373). Antra, dalis Lietuvoje likusių pilių vertintos kontroversiškai: manyta, kad kai kurios jų yra statytos istorinio priešų Vokiečių ordino (Raudondvario, Raudonės pilys) arba kitų svetimšalių (Panemunės pilis) (pvz., *Lietuvos žinios* 1920, 3; B i č i ū n a s 1932, 88; *PM* 1939, 7). Suprantama, didelio noro puoselėti „svetimą“ paveldą nebuvo⁶. Visiškai priimtinomis laikytos tik kelios pilys – Kauno ir Biržų. Kauno pilies svarba Lietuvos istorijai neabejota: ji buvo kovų su Vokiečių ordinu liudininkė ir turėjo sąsajų su lietuvių garbinamu istoriniu herojumi Vytautu Didžiuoju. Be to, ji stovėjo tuometinėje Lietuvos sostinėje Kaune ir laikyta seniausiu jos istoriniu paminklu (pvz., *MŠ* 1926, 496–498; *JKa* 1930, 4). Vis dėlto, nepaisant pavienių užuominų apie rekonstrukciją, šios pilies neskubėta prikelti iš griuvėsių. Panašus buvo ir Biržų pilies likimas (M i k e l ē n a s 1930, 3). Tokią laikyseną galėtų paaiškinti viena paprasta aplinkybė – lietuvių sąmonėje simbolinis ir realus / materialus pilies pavidalai buvo atsieti, pirmumas teiktas simboliniam pilies vaizdinui; kitaip tariant, įsivaizduojamos pilys vertintos labiau nei išlikusios. Dėl to nenuostabu, kad Lietuvoje menkai tesirūpinta istorinėmis pilimis, tačiau mielai statyti nauji, pilis imituojantys statiniai. Tai puikiai iliustruoja Karo muziejaus Kaune pastatų istorija. Remiantis kūrėjų vizija, ši institucija turėjo tapti „amžinu paminklu“ būsimoms kartoms, liudijančiu, kaip „Lietuva, per amžius priešų varginta, numetė vergijos pančius ir su ginklu rankose, per skausmus ir kovas pasiekė savo nepriklaus-

⁶ Trečia galima abejingumo istorinėms pilims priežastis sietina su pačia lietuviškąja atminties formavimo strategija – remtis tik nesenos praeities (nacionalizmo epochos) vaizdiniais (žr. M a č i u l i s 2009B, 109–114).

somybę“ (*Isakymas kariuomenei* 1921, 1). Idėją siekta atspindėti ir muziejaus statiniuose. Pirmojo muziejaus pastato akcentu tapo senųjų pilių stilistiką mėgdžiojantis bokštas: 1921 m. muziejus įkurdintas buvusioje cerkvėje ir buvusiam carinės Rusijos kariuomenės manieže, cerkvės bokštas buvo perdirbtas į „pilies“ bokštą (Laukaitytė 2001, 44; Keršytė 2003, 108–110). Po metų pradėtas svarstyti naujo muziejaus pastato klausimas. Iš visų siūlytų variantų pasirinktas sumanymas statyti naują pastatą, imituojantį viduramžių mūrinę pilį. Anot amžininkų, toks muziejus pilyje sostinei turėjo uždėti „senovės lietuviškumo antspaudą“ ir patriotiškai auklėti jaunuomenę, kuri buvo mačiusi tik pilių griuvėsius (Nagėvičius 1924, 4; Būčys 1924, 2; plačiau žr. Keršytė 2003, 110–112). Siūlymai įkurdinti muziejų Kauno pilyje ir taip ją apsaugoti nuo sunykimo buvo atmetami (Žemaitytė 1988, 151). Būta ir daugiau pilis imituojančių projektų, pavyzdžiui, Nacionalinės dainų šventės estrada Kaune (1924 m.), Vytauto Didžiojo paviljonas Kauno žemės ūkio ir pramonės parodų aikštėje (1930 m.). Tokie statiniai paprastai kilo pagrindinėse reprezentacinėse sostinės erdvėse. Investicijos į senąsias Kauno ir Biržų pilis buvo gerokai kuklesnės: pasitenkinta jų epizodiškais tyrimais (1924, 1930 m.) arba pilies teritorijoje stovėjusių medinių miestiečių lūšnų nugriovimu (1930 m.). Rūpinimasis pilimis suintensyvėjo 1930 m. Deja, tai tebuvo trumpalaikis epizodas ir jis veikiau buvo susijęs ne su pačių pilių, o su Vytauto Didžiojo atmintimi: tais metais grandioziškai šventos 500-osios šio nacionalinio herojaus mirties metinės ir tai suaktyvino lietuvių istorinę sąmonę bei įvairias Lietuvos kultūrinio gyvenimo sritis. 1930 m. gimė ir idėja atkurti Kauno pilį (Žalnierius 2012, 210). Ją norėta atkurti kaip paminklą Vytautui Didžiajam, kaip pilį, kurioje jis „svarstė įvairius valstybės ir tautos reikalus“ (*JKa* 1930, 4). Tačiau tai tebuvo lozungas, bet ne rimto projekto pradžia. Pasibaigus jubiliejui vėl sumenko ir lietuvių rūpestis išlikusiomis pilimis (Getneris 1939, 804; plg. Mačulis 2009B, 115–116).

Tikrasis pilių atminties lūžis įvyko apie 1939 m. – greta simbolių pilių įvaizdžių neabejotinai pradėtos vertinti ir materialios pilių liekanos. Lyginant su ankstesne praktika, tai buvo tikras bumus. 1938–1940 m. dėmesio sulaukė iškart keturios pilys (Kauno, Panemunės, Trakų salos, Vilniaus Aukštutinė): jos tirtos, konservuotos, vėl prabilta apie Kauno pilies atkūrimą, o Vilniaus Aukštutinės pilies, kaip reikšmingiausio šalies paminklo („tautinės šventovės“, „Lietuvos akropolio“), priežiūrai buvo sudaryta atskira tarpžinybinė komisija (*Kronika* 1940, 316; *Kaip tvarkoma* 1940, 6). Šis proveržis veikiausiai buvo susijęs su paveldosauginės sąmonės suintensyvėjimu ar apskritai atsiradimu Lietuvoje. Pastarasis procesas prasidėjo XX a. ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje: atsirado kritinė paveldosauginė mintis, modernius paveldotvarkos principus išmanantys specialistai, veiksnios paveldosaugos institucijos, pirmas paveldosaugos įstatymas. Kitas veiksnys – Vilniaus krašto atgavimas (Getneris 1939, 806). Reikšmingiausios pilys, tapusios nacionaliniais simboliais, du dešimtmečius priklausė taip nekenčiamiems svetimiams; staiga jos atiteko lietuviams – jie tapo tikraisiais ne tik įvaizdžių, bet ir mūrų šeiminkais (Vilniaus, Trakų pilys). Lenkai jau buvo atlikę Vilniaus Aukštutinės pilies bokšto dalinio atkūrimo darbus (1939 m.) ir pradėję konservuoti-restauruoti Trakų

Salos pilies griuvėsius (nuo 1929 m., vadovas architektas Janas Borovskis (Jan Borowski)). Lietuviai perėmė šią tradiciją: Trakų Salos pilį ir toliau buvo patikėta tvarkyti Borovskiui, tik jau vadovaujant ir finansuojant lietuviams.

Taigi 1938–1940 m. prasidėjo lietuviškoji pilių rekonstravimo istorija. Pastebėtina, kad šioje sferoje šimtmečiu atsilikta nuo europietišku tendencijų – nemenkoje Europos dalyje dar XIX a. praužė pilių rekonstravimo banga, vadinama stilistiniu restauravimu. Lietuviai vėlokai prisijungė prie savo paveldą rekonstruojančių tautų draugijos, tačiau prisijungė nebe atkartodami visą kelią (XIX a. patirtis), o iškart orientuodamiesi į naujausias tendencijas. Žinota kaimynų ir tolesnių šalių patirtis (pvz., Mošinskis 1938, 274; Getneris 1939, 805), savoje terpėje jau kalbėta apie klausimus, kurie aptarti moderniausiame to meto paveldotvarkos principų sąvade – 1931 m. *Atėnų chartijoje* (*The Athens* 1931; plg. Mošinskis 1938, 273–274; Getneris 1939, 805–806).

Pirmosios lietuvių atliktos pilių rekonstrukcijos pasižymėjo nuosaikumu. Tendencija dominavo iki 1955 m. Visą tą laiką apsiribota minimaliais restauravimo darbais ir apskritai vyravo konservavimo praktika. Iš stambesnių sumanymų minėtinas tik užmojis restauruoti (dalinai atkurti) Trakų Salos pilies donžoną (1940–1941 m., neįgyvendintas) ir Vilniaus Aukštutinės pilies bokšto vieno aukšto atkūrimas (nugriautas Antrojo pasaulinio karo metais, atkurtas 1948–1950 m.). Kitas šio laikotarpio bruožas – objektyvumas⁷. Jei paveldo subjektyvizacijas (falsifikavimą) rekonstruojant skalę galima išdėstyti nuo nefalsifikavimo arba maksimalaus objektyvumo (būdingi principai: besąlygiškai remiamasi moksliniais tyrimais; priimtinu argumentu rekonstrukcijai laikomi tik neabejotini faktai, bet ne hipotezės; istorinė materija laikoma didesne vertybe ir svarbesniu autentiškumo kriterijumi nei istorinis vaizdas⁸; reikalaujama vizualiai atskirti istorinę materiją (autentą) nuo naujai sukurtos (naujadaro)) iki falsifikavimo (principai, sudarantys prielaidas falsifikavimui: priimtinomis laikomos ir hipotezės, prielaidos, analogijos ar spėlionės; istorinis vaizdas laikomas didesne vertybe nei istorinė materija; nematoma prasmės atskirti istorinės ir naujai sukurtos materijos), tai lietuvių, jei vertintume vien pagal galutinius rekonstrukcijų rezultatus, linkta link objektyvumo. Kitas klausimas, kiek tokia laikysena buvo priimtina patiems lietuviams, o kiek sąlygota išorinių aplinkybių. Viena vertus, *Atėnų chartijos* arba itališkoji paveldotvarkos paradigma buvo pagrindinis gerosios patirties šaltinis pradedantiesiems Lietuvos specialistams: sovietinės instrukcijos (*Инструкция о порядке* 1949, 27–31) Lietuvos SSR netapo „kelrode žvaigždė“; čia mieliau sekta artimų ir tolesnių kaimynų iš Vakarų patirtimi arba remiantis bendraisiais paveldotvarkos principais bandytos kurti savos „tiesos“ (plačiau žr. Kulevičius 2010, 196–121, 127–141 ir kt.). Minėtoji paradigma buvo orientuota būtent į objektyvistinę paveldosaugą, atitinkamai savo veiksmus teko vertinti remiantis šia perspektyva ir teisintis jai. Kita

⁷ Vartojant sąvokas *objektyvumas*, *subjektyvumas*, *subjektyvizacija*, omenyje turimas ne valdžios požiūris į pilių palikimą, o paveldotvarkos principai ir praktikos.

⁸ Istorinė materija čia suprantama kaip praeities „įspaudas“ ar „dvasia“ paveldo materijoje. Paveldo formą (istorinį vaizdą) galima atkartoti, nukopijuoti, bet to neišmanoma padaryti su istorine materija – ji, kaip ir pati istorija, yra unikali ir nebepakartojama.

vertus, Lietuvos ekonominiai, technologiniai ir moksliniai pajėgumai visą tą laikotarpį išliko per menki, kad būtų įmanoma pradėti didesnio masto ir radikalesnius rekonstravimo darbus. Šiame kontekste gana iškalbinga Vilniaus Aukštutinės pilies bokšto rekonstravimo istorija: pagal pirminį sumanymą rekonstrukcijai norėta naudoti naujas, bet savo spalva kiek įmanoma į autentiškas panašesnes plytas (sutapatinti istorinę ir naują materijas), ir tik po to, kai tiesiog nepavyko pagaminti pageidaujamos spalvos plytų ir dėl to atkūrimo darbams teko naudoti kitokio nei autentiškos atspalvio plytas, pradėta aiškinti, kad taip dar ir geriau, nes laikomasi materijų atskyrimo principo (B u d r e i k a 1958, 16). Taigi teoriniai principai, kuriais paprastai remiamasi *a priori*, čia buvo pritempti *post factum*. Tad, jei vertintume geismus, o ne galutinius rezultatus, širdys berods labiau linko link kito paveldo subjektyvizacijos skalės poliaus... Negalima užmiršti ir svarbiausio – negatyvaus stalinistinės SSRS požiūrio į feodalinį palikimą ir jo puoselėjimą, ribojusio galimus lūkesčius ir vizijas.

Klausimą, kiek lietuvių nuosaikumas ar objektyvumas rekonstruojant pilis buvo sąmoninga laikysena, o kiek sąlygotas nepalankių aplinkybių, paliekame atvirą. Mums svarbesnis kitas momentas, kad šiame etape (1939–1955 m.) rekonstravimas dar netapo paveldo perkūrimo (perkonstravimo) priemone; perkūrimo tam, kad paveldas geriau atitiktų dabarties vaizdinius apie praeitį ir kad geriau galėtų tenkinti dabarties poreikius ir lūkesčius. Atmintis dar tenkinosi esamomis pilių liekanomis (autentu). Tokia situacija tęsėsi iki 1955 m.

3. Sovietmečio patirtis: kontroliuojama atmintis

Pilių rekonstravimo pradžia Lietuvoje beveik sutapo su sovietine okupacija. 1940 ir po 1945 m. čia represyviai pradėtas diegti naujas, sovietinis, tapatumas ir atmintys. Viso, ne tik pilių, kultūrinio palikimo likimas sovietinėje santvarkoje priklausė nuo jo santykio su *internacionalumo*, *nacionalumo* ir *nacionalizmo* kategorijomis. Internacionaliniam dėmeniui priskirtas palikimas, kuris tiek turiniu, tiek forma laikytas socialistišku ir idealiai tiko auklėjamajai bei propagandinei funkcijoms. Šiuos kriterijus tenkino revoliucinio judėjimo, Antrojo pasaulinio karo, socializmo pasiekimų temos. Nacionaliniam dėmeniui priskirti objektai, kurie, savo forma būdami nesocialistiniai, buvo pajėgūs įkūnyti socialistinį ar bent jau sovietinei ideologijai neprieštaraujantį turinį. Čia naudotasi ir pirminių prasmų perinterpretavimu, pavyzdžiui, krikščioniškieji simboliai desakralizuoti juos muziejifikuojant arba priskiriant pagoniškosios kultūros reliktais (sovietinėje Lietuvoje buvo paplitusi hipotezė, kad kryžius yra pagoniškos kultūros palikimas ir tik vėliau jis nusavintas krikščionybės). Nacionalizmo sferai atiteko visa tai, kas savo esme, ar tai būtų forma, ar turinys, prieštaravo sovietiniams idealams bei kuriamai realybės versijai. Kategorijai priskirtos „buržuazinio“ valstybingumo, gyvosios religijos ir pan. apraiškos. Priskyrimas vienai ar kitai kategorijai lemdavo, kokios sferos objektu bus laikomas palikimas – paveldosaugos ar naikinamosios selekcijos⁹. Vienu

⁹ *Naikinamoji selekcija* čia suprantama kaip objektų, kurie oficialiosios ideologijos nepriškiriami paveldui, tačiau turi visus požymius, kad, esant kitoms aplinkybėms, galėtų būti tokiais laikomi, fizinio pavidalo naikinimas ideologiniais tikslais.

atveju tai reiškė oficialią apsaugą. Tokio išskirtinumo sulaukė internacionalinis ir nacionalinis palikimas. Kitu – nuosprendį visiškai ar dalinai sunaikinti. Tai grėšė nacionalistiniam palikimui. Istorinėms pilims pasisekė – jos buvo priskirtos nacionalumo kategorijai: tai reiškė, kad jos gali būti paveldu ir gali būti atsimenamos. Nepaisant pilių legitimizavimo, ikisovietinis arba tradicinis pilių vaizdinys nebetiko – jis privalėjo pasikeisti. Primintina, kad šis vaizdinys rėmėsi trimis leitmotyvais – kova už laisvę, Vokiečių ordino agresija ir pagonybės tema.

Ribojamos reikšmės. *Tautos laisvės* ar *valstybingumo* temos sovietinei ideologijai buvo nepriimtinos. Šias kategorijas (idėjas), kaip galimai keliančias grėsmę Sovietų Sąjungos vientisumui ir nederančias su skiepijamais internacionalizmo idealais, norėta ištrinti iš atminties. Ištrinti tiek kaip atmintį apie buvusias (ikisovietines) laisves ir valstybingumus, tiek kaip galimus lūkesčius (perspektyvas į ateitį). Nesibaiminant buvo galima kalbėti tik apie vieną laisvę – „laisvę“, kurią tautos tariamai įgijo „prisijungusios“ prie Sovietų Sąjungos. Atitinkamai po 1945 m. apie pilis kaip laisvės simbolį kalbėta labai atsargiai (pvz., J u o z a s 1957, 3; K r ū m i n i s 1957, 4).

Modifikuotos reikšmės. Po Antrojo pasaulinio karo sovietinėje erdvėje įsigalėjo mitas apie *Vakarų* kaip nuolatinę agresijos ir negandų šaltinį: kadaise iš Vakarų plūdo Vokiečių ordinas, vėliau vokiečių fašistai, o dabar – NATO. Vakarų sąvoka tapo universalia ir moraline kategorija, kuri XIII–XV a. ir XX a. įvykius susiejo į vieną prasminę giją, reikšusią tiesiog blogį. Šis mitas buvo viena iš sovietinės visuomenės telkimo priemonių. Todėl sovietų ideologijos akcentuota ir vertinta visa, kas liudijo Vakarų „nuodėmingumą“ ar atspindėjo herojiškas kovas su Vakaraais. Ši klišė tapo ir sovietinio Lietuvos pilių vaizdinio akcentu (pvz., J u o z a p a v i č i u s 1955, 3; Č e r n e c k i s 1962, 3; *Lietuvos TSR* 1973, 5). Iki sovietmečio pagrindiniu pilių priešų irgi buvo „kryžiuočiai“ ar „vokiečiai“, tačiau pastarosios sąvokos dažniau turėjo istorinį (būtajį) atspalvį ir ne visada tiesiogiai sietos su XX a. Vokietija ar vokiečių tauta (apie lietuviškąsias Vokiečių ordino atminties peripetijas žr. M a č i u l i s 2012). Sovietmečiu jos tapo nuolatiniu priminimu dabarčiai – istorinis priešas niekur nėra dingęs.

Pagonybės tema buvo itin ryški Basanavičiaus (XIX a. devintasis dešimtmetis), žymaus paveldo tyrinėtojo ir restauratoriaus Sigito Lasavicko (XX a. aštuntasis ir devintasis dešimtmečiai), propagoniškų arba neopagoniškų judėjimų (nuo XX a. septintojo dešimtmečio) sukurtose piliakalnių ar pilių interpretacijose. Ji tapo svarbia dominante atskirų asmenų ar grupių vaizdiniuose, tačiau nacionaliniame (bendrajame) pilių vaizdinyje jai teko kiek kuklesnis vaidmuo – pagonybė suvokta tiesiog kaip pilių ar jų epochos kultūrinis kontekstas. Ji buvo svarbus, bet ne esminis pilių atminties komponentas. Vis dėlto pilies ir pagonybės ryšys išliko gajus visais laikais, net ir sovietmečiu. Kalbant ne tik apie pilis, bet apskritai apie lietuvių nacionalinę atmintį, pagonybės tema laikytina viena pagrindinių modernaus lietuviškojo tapatumo ašų arba viena iš pagrindinių tapatumo paradigmų, tad jos pėdsakų ar relikvų siekiama išvelgti visur, kas manoma esant lietuviška (žr. P u t i n a i t ė 2004, 21–67, 146–152; B u m b l a u s k a s 2006B, 27–30). Sovietams

propagoniškasis lietuvių tapatumas buvo parankus dėl jo apolitiškumo (pagonių aukso amžius regėtas ikivalstybiniais laikais) ir krikščionybės kritikos (krikščionybės kaltinta pagonių „civilizacijos“ sunaikinimu, o bet koks krikščionybės menkinimas buvo parankus sovietams, kuriems sunkiai sekėsi kovoti su gyvos krikščionių religijos apraiškomis).

Naujos reikšmės. Visiškai nauju pilių vaizdinio leitmotyvu tapo *šąsąjū su istoriniais rusų veikėjais* tema. Ji turėjo liudyti, kad lietuvių tauta nuo seno broliuojasi su „pažangiausia“ rusų tauta. Pavyzdžiui, jei pilyje kada nors buvo apsilankęs Rusijos valdovas Petras I (XVII–XVIII a.), ji įgydavo papildomos vertės (*Lietuvos TSR* 1973, 22). Kova prieš Vokiečių ordiną taip pat traktuota kaip bendra būsimų sovietinių tautų (rusų, lietuvių ir kitų) kova (pvz., *S a k a s-S a k a v i č i u s* 1947, 3; *K u m p i s* 1952, 7). Tuo lyg norėta pasakyti, kad bendras būvis dabartyje – Sovietų Sąjunga – buvo užkoduotas jau praeityje, jau tada šios tautos broliavosi ir negalėjo išgyventi be tarpusavio bendradarbiavimo. Taip Lietuvos pilys pradėjo atlikti nebe nacionalinę, o internacionalinę misiją. Jos pradėjo tarnauti sovietinei ideologijai.

Pasikeitė ir pilių herojai. Iki XX a. šeštojo dešimtmečio pagrindiniais pilių personažais buvo kunigaikščiai. Pasakojimuose apie pilis jie minėti kaip pagrindiniai pilių statytojai, gyventojai ar gynėjai. Be to, jie buvo vienas svarbiausių pilių vertingumo komponentų: konkrečios pilies vieta pilių atminčių hierarchijoje priklausė ir nuo jos sąsąjū su vienu ar kitu (daugiau ar mažiau garbinamu) kunigaikščiu. Sovietinė ideologija siekė priversti atsisakyti kunigaikščių kulto, nes jis nederėjo nei su klasių kovos ideologija (kunigaikščiai buvo priskirti liaudies priešams – engiančiai ir išnaudojančiai feodalų klasei), nei su sovietiniu herojų modeliu (kunigaikščiai nebuvo „pažangūs“ visuomenės nariai, kurie aplenkdami laiką būtų pradėję siekti sovietinių idealų, jie nebuvo rusiškos kilmės), nei su istorijos traktuotėmis (kunigaikščiai siejosi su istorijos tema, kurią siekta išbraukti iš atminties – valstybingumo istorija). Tiesa, nuvainikuoti kunigaikščiai nebuvo visiškai išbraukti iš Lietuvos istorijos – jie prisiminti kaip kovotojai su Vokiečių ordinu. Kunigaikščių neatsisakyta ir pasakojimuose apie pilis, tačiau viskas apsiribojo lakonišku jų vardo paminėjimu. Naujuoju pilių herojumi tapo *liaudis*. Ji atitiko reikiamą klasę ir kaip istorinis personažas neturėjo didesnių politinių pretenzijų. Liaudies sąsąjos su pilimis aiškintos dvejopai. Viena, feodalų (kunigaikščių) ji buvo išnaudojama statant pilis. Kaip tikroji pilių statytoja ir dėl išlieto prakaito dabar ji esą turi moralinę teisę šį palikimą laikyti savu. Antra, pilių mūruose pasireiškė liaudies meistriškumas ir dėl to jos laikytinos liaudies kūrybinių galių produktu (pvz., *J a n i k a s* 1952, 19; *J u o z a p a v i č i u s* 1955, 3).

Sovietmečiu kaip niekad iki tol pradėta akcentuoti ir *architektūrinė* pilių reikšmė. Šiuo atveju pilis traktuota kaip meno istorijos iliustracija, vertintas jos materialus pavidalas (forma). Tai buvo mažiausiai ideologizuota reikšmė, tačiau ir joje slypėjo ideologinė potekstė: forma turėjo mažiau politinių nuorodų poteksčių nei istorija, kuri, kaip bebūtų, artino prie politinės istorijos ir neparankių laisvės, valstybingumo temų. Ji tapo nauju parankiu akcentu, rodžiusiu, kad pilys yra vertingos, bet dariusiu jas „apolitiškomis“ (pvz., *J u r i u s* 1957, 3).

Visos viešosios pilių interpretacijos privalėjo remtis tik šiomis naujomis ar modifikuotomis reikšmėmis (išskyrus pagoniškumo temą, kuri nepriklausė oficialiam diskursui, tačiau ir nebuvo uždrausta). Jų iškraipymas ar kitų neapbruotų reikšmių vartojimas traktuotas kaip „stambi ideologinė klaida“, o tai galėjo pasibaigti represijomis arba viešu pasmerkimu. Apskritai meilė pilims sovietmečiu buvo gana slidus ir pavojingas reikalas. 1947–1952 m. pasirodė kelios Architektūros paminklų apsaugos skyriaus darbuotojų parengtos publikacijos apie Trakų Salos pilį. Jose deramą vietą užėmė sovietinės klišės apie kovas su Vakarais, tautų draugystę ir liaudies indėlį. Tačiau greta to pilis aukštinta kaip Lietuvos istorinis ir politinis centras, nemažai dėmesio skirta kunigaikščiams ir jų pagerbimui (S a k a-S a k a-v i č i u s 1947, 3; J a n i k a s 1949, 3; *Trakų pilis* 1952). Tai neliko nepastebėta. 1952 m. Lietuvos vedamajame laikraštyje *Tiesa* buvo išspausdinta griežta albumo *Trakų pilys* (1952 m.) recenzija, kur atitinkama tendencija įvertinta kaip feodalizmo idealizavimas (V a i t k ū n a s 1952, 3). „Neteisingiems“ aiškinimams buvo padėtas taškas: nuo to laiko pilių aprašymuose beveik nebeliko sąvokos *politinis*, nebeapasakota ir apie kunigaikščių pasiekimus. Panašaus incidento būta ir 1960 m. Tais metais jau sąjunginiame vedamajame *Izvestija* pasirodė straipsnis „Ar laikas atstatinėti pilis?“ (К о н о в а л о в 1960, 4). Jame Trakų Salos pilies restauravimo darbai buvo įvertinti kaip feodalizmo sureikšminimas. Po straipsnio susilaukta rimtų pasekmių: buvo sumažintas visos paveldosaugos sistemos finansavimas, atleisti kai kurie specialistai, peržiūrėti paveldo sąrašai¹⁰. Audra nenurimo iki 1963 m. Grįžtant prie pilių reikšmių klausimo tenka konstatuoti, kad naujosios sovietinės reikšmės buvo akivaizdžiai primetamos „iš viršaus“ – tai buvo ne natūraliai susiformavusios atminties išraiškos, o priemonės atminties, o per tai ir apskritai visuomenės konstravimui.

Nepaisant peripetijų dėl atminties, lietuvių prioritetai nepakito – kaip ir anksčiau, taip ir per visą sovietmetį svarbiausiomis išliko Vilniaus ir Trakų pilys. Pirmasis paveldo objektas, kurį Lietuvoje griebtasi restauruoti po karo, buvo būtent Vilniaus Aukštutinės pilies bokštas. Bokštas per visą sovietmetį neprarado simboliinio statuso, pakito tik jo reikšmė: jis tapo visos Lietuvos, o ne vien Vilniaus krašto simboliu. Be to, jo atvaizdas tapo neoficialiu ir alternatyviu Lietuvos SSR herbu.

4. Sovietmečio patirtis: Trakų Salos pilis

Trakų Salos pilis taip pat susilaukė išskirtinio dėmesio. 1955 m. Lietuvos valdžia priėmė sprendimą restauruoti (dalinai atkurti) Trakų Salos pilies rūmus. Vieši atkūrimo argumentai puikiai atitiko sovietines normas. Argumentų būta dviejų. Auklėjamojo – norėta turėti bent vieną kovų su Vokiečių ordinu iliustraciją (Lietuvoje buvo likę tik viduramžių pilių griuvėsiai, bet nė vienos geriau išlikusios pi-

¹⁰ Esama kelių nuomonių dėl šio skandalo priežasčių: viena jų teigia, kad pagrindine priežastimi ir buvo pilies atkūrimo darbai; kita – kad šie darbai buvo tik pretekstas, o tikrosios priežastys slypėjo kitur, pavyzdžiui, ekonomikoje (noras paveldosaugos sąskaita sutaupti pinigų) arba valdžios peripetijose (tuometinė Lietuvos valdžia neįtikusi Maskvai) (žr. Č e p a i t i e n ė 2005, 198–202; G l e m ž a 2002, 27–28; dr. Dangiro Mačiulio hipotezė).

lies) (G l e m ž a 2002, 169). Ir paveldosauginio – teigta, kad vienintelis tinkamas būdas išsaugoti pilies griuvėsius yra atstatyti pačią pilį (esą jokios kitos priemonės nebegalėjo padėti išsaugoti šių liekanų) (J u r g i n i s 1967, 4). Kyla klausimas, ar vien tik šie argumentai tapo pagrindiniu atkūrimo akstinu?

Atsakymo į šį klausimą paieškas tenka pradėti nuo atidesnio žvilgsnio į patį rekonstravimo reiškinių. Seniau pagrindinis rekonstravimo praktikos veiksnys buvo paveldosaugos diskursas. Paveldosauginės normos lėmė tiek rekonstravimo procesą (kas, dėl ko ir kaip rekonstruojama), tiek jo rezultatus (kokį pavidalą objektas įgyja po rekonstrukcijos). Šeštajame dešimtmetyje prisidėjo kitas įtakingas, o kai kada ir lemiamas veiksnys – atmintis (dabarties poreikių ir lūkesčių sąlygotas praeities vaizdinys)¹¹. Atmintis rekonstravimą pavertė sau parankiu instrumentu: rekonstruotas paveldas galėjo geriau įkūnyti atminties susikurtus vaizdinius nei autentiškas paveldas. Oficialiuoju lygmeniu šis vaizdinys buvo aiškus ir nediskuototinas: paveldas turėjo įkūnyti svarbiausius sovietinės visuomenės įvykius ar reiškinius (revoliucinį judėjimą, kovą su Vakarais, tautų draugystę ir kt.) ir tarnauti „kilnaus tarybinio patriotizmo“ formavimui. Vis dėlto praktikoje rekonstravimas tapo ne tik sovietinių, bet ir nacionalinių atminčių raiškos terpe¹². Vienu atveju paveldas buvo desakralizuojamas, papildomas sovietiniais elementais, kitu – įgydavo lituanistinį, propagonišką turinį arba tiesiog demonstravo pagarbą ikisovietinei praeičiai (plačiau žr. K u l e v i č i u s 2010, 165–196). Tokias nacionalumo apraiškas paveldosaugoje linkstama aiškinti kaip savitą „konspiracinės rezistencijos“ (pasipriešinimo sovietinei santvarkai) formą (Č e p a i t i e n ė 2005, 189, 15–216, 375).

Trakų Salos pilis lietuvių buvo suvokiama kaip nacionalinė savastis, kuri išsiskiria iš niveliuojančio sovietinio katilo ir kuria galima didžiuotis prieš „broliškas“ tautas ir visą pasaulį (pvz., P i l y p a i t i s 1966, 8). Tačiau pilį dar reikėjo prikelti iš griuvėsių. Būtent rekonstravimo procese ir pasireiškė atminties galia. Peržvelgus rūmų ir visos pilies rekonstravimo istoriją (1955–1987 m.) tampa akivaizdu, kad lietuvius buvo užvaldęs nenumaldomas noras atkurti šią pilį. Dėl šio tikslo nedvejojant ryžtasi peržengti paveldotvarkos normas. Iki 1955 m. lietuviai jau bu-

¹¹ 1951 m. Vilniaus Šv. arkangelo Mykolo bažnyčios pritaikymo muziejaus reikmėms darbai virto paveldo desakralizavimo akcija (buvo pašalinti 4 barokiniai altoriai ir sakykla). Tai tapo pirmu akivaizdžiu ideologijos poveikio paveldo rekonstravimui pavyzdžiu. Tiesa, šis pavyzdys netapo tendencija. Kitas ryškesnis atvejis buvo susijęs jau su Trakų Salos pilimi.

¹² Sovietiniame kontekste *nacionalumo* sąvoka ir reiškinys turėjo savitą reikšmę. Nacionalinė atmintis rėmėsi ikisovietinės atminties reliktais ir bendražmogišku poreikiu telkti ir išskirti savo bendruomenę. Tačiau ji privalėjo turėti sovietinį išpaudą – įkūnyti ideologines klišes ar bent jau joms neprieštaraujantį turinį. Šis išpaudas galėjo būti gilesnis (taip nacionalumą priartindamas prie internacionalumo) arba švelnesnis, bet jis privalėjo būti. Nacionalumo raiška negalėjo turėti jokios antisovietinės rezistencijos. Būtent dėl to šiame tyrime sąvoka *rezistencija* vartojama atsargiai, rašant ją su kabutėmis. Žinoma, galima kalbėti apie tikrąją, sovietų ideologijos nepaveiktą ir jai besipriešinančią rezistenciją ar nacionalumą (nacionalizmą), tačiau jų pėdsakų sovietmečio paveldosaugos diskurse nerandama.

vo įgiję paveldo rekonstravimo praktikos ir ji buvo grįsta pagarba moksliniams faktams ir nuosaikumui (žr. 2 skyrių). Deja, tokia praktika Trakų atveju (užmojui turėti vizualiai išbaigtą pilį) netiko: pagrįstų faktų, kaip ta pilis atrodė praeityje, neturėta, o sumanymas atstatyti beveik 50 proc. sunykusius statinius taip pat nebuvo nuosaikus. Tačiau tai netapo problema – tiesiog buvo pradėti taikyti nauji parankesni metodai. Pasinaudota analogų metodu, kuris iki tol Lietuvoje naudotas labai saikingai. Rūmų donžono frontono vaizdas buvo „pasiskolintas“ iš Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčios, interjero detalės iš Kauno Šv. apaštalų Petro ir Povilo arkikatedros bazilikos ir pan. (B a l i u l i s 1991, 277). Kitur apskritai pasikliauta tik prielaidomis: pavyzdžiui, nežinota, kokia buvo rūmų stogo forma, tad iš kelių galimų variantų pasirinktas tariamai tikroviškesnis ar istoriškesnis. Ir niekam per daug nekilo dvejonų, kad tokie metodai dar vakar laikyti nepriimtinais ar diskutuotiniais. Tikslas pateisino priemones. Šis precedentas davė toną visai vėlesnei Lietuvos paveldotvarkos praktikai – susiformavo istorinio vaizdo autentiškumo paradigma, kuri pagrindiniu rekonstravimo uždaviniu laikė formos atkūrimą.

Nepaisyta ne tik „techninių“, bet ir pavojingesnių trukdžių – konfrontacijos su Maskva. Čia jau galima išvelgti ir „rezistencines“ Trakų Salos pilies potekstes. Prasidėjus vadinamajam Trakų pilies skandalui (1960 m.) aukščiausia Lietuvos valdžia ryžosi stoti pilies pusėn: Maskvai įrodinėta jos vertė ir rekonstrukcijos svarba (Č e p a i t i e n ė 2005, 198–202). Skandalas nė kiek neatvėsinio entuziazmo. 1966 m. pilies atkūrimui vėl buvo skirtos lėšos ir numatyti gana dideli darbai. Noras atkurti buvo toks didelis, jog darbai pradėti nepaisant, kad neturėta nei statybu projekto, nei kokybiškų medžiagų. Iškilus dilemai, ar dirbti naudojant labai blogos kokybės plytas, ar nutraukti rekonstrukciją, buvo pasirinktas pirmasis variantas (M i k u l i o n i s 1968, 3–5). Akivaizdu, kad visais minėtais ir panašiais atvejais esminis lietuvių vedlys buvo ne sovietiniai idealai, o poreikis išskiriančios nesovietinės savasties ir tai, ką sąlygiškai galima vadinti nacionaline atmintimi. Šie motyvai buvo galingesni nei oficialūs pilies atkūrimo motyvai.

Nevienareikšmiškas asociacijas galėjo kelti ir gotikinė pilies architektūra. Sovietų Sąjungoje pažangiausia ir autoritetingiausia laikyta rusų tautos kultūra – oficialusis diskursas spaudė ieškoti lietuvių kultūros sąsajų ir panašumų su ja. Deja, gotikinė architektūra tam netiko. Priešingai, ji rodė europietiškas (vakarietiškas), o ne rytietiškas lietuvių kultūros ištakas (gotikos paplitimo arealas rytuose baigėsi sulig dabartine Lietuva ir Baltarusija). To nevengtą pastebėti lietuvių historiografijoje ar populiariojoje spaudoje (pvz., J a n k e v i č i e n ė 1966, 358–376; J a n k e v i č i e n ė 1975, 30–31; P i n k u s 1976, 25–29). Meilė gotikai atsispindėjo ir paveldotvarkoje – paveldo sugotikinimas tapo pagrindine paveldo rekonstravimo tendencija sovietmečiu. XVIII–XX a. apvalkalą turėję pastatai po rekonstrukcijų virsdavo gotikos šedevrais ar bent jau pasipuošdavo gotikiniais elementais (plačiau žr. K u l e v i č i u s 2010, 171–179). Trakų Salos pilies gotika didingai kilo virš ežero bangų, ja žavėjosi svečiai iš Sovietų Sąjungos ir kitų pasaulio šalių.

5. Nauja patirtis: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai

XX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais lietuviams reikšmingiausių pilių sąrašas pasipildė nauju objektu – Vilniaus Žemutine pilimi, o tiksliau – Valdovų rūmais¹³. Šiandien šie rūmai yra tituluojami istorine Lietuvos valdovų būstine ir svarbiausiu šalies valstybingumo simboliu. Toks vėlyvas jų atradimas ir pripažinimas sąlygotas vienos paprastos aplinkybės – praktiškai nebuvo išlikę jokių matomų rūmų liekanų. Rusijos imperijos valdžios įsakymu 1799–1801 m. jie buvo nugriauti: liko vien rūšiai, pasislėpę po žeme, ir nedideli sienos fragmentai, integruoti į XIX a. pastato sienas. Ilgus metus rūmai prisiminti vien kaip praeities faktas. Berods tik apie 1960 m. gimė pirmosios mintys apie tai, kad vertėtų pažymėti bent rūmų kontūrus (*Vilniaus Aukštutinės* 1960, 11). Iki devintojo dešimtmečio rūmai matyti tik kaip vienas iš „Lietuvos širdies“ (Vilniaus pilių ir arkikatedros komplekso) elementų, tačiau neturėjo jokios išskirtinės reikšmės. Pagrindiniai šios erdvės akcentai buvo Aukštutinė pilis ir arkikatedra. 1987–1988 m. rūmų statusas kardinaliai pasikeitė – jie virto nacionalinės reikšmės objektu ir projektu.

Įtakos šiam virsmui turėjo kelios aplinkybės. 1987 m. buvo pradėti nuoseklūs archeologiniai rūmų liekanų tyrimai ir jų metu išaiškėjo, kad išlikusių duomenų iš dalies pakanka rūmams atkurti. Bent jau taip manė kai kurie specialistai (K i t k a u s k a s 1988, 55; U r b a n a v i č i u s 1989, 3). Kita aplinkybė buvo pačios visuomenės pokyčiai, prasidėję apie 1987 m., kuriuos galima apibūdinti kaip išlaisvėjimą. Besikeičiančiai visuomenei prireikė naujos atminties ir naujų tapatumo ženklų. Deja, išlikęs paveldas nebuvo pajėgus patenkinti šio poreikio – pradėta geisti to, kas buvo sunaikinta sovietmečiu ar dar senesniais laikais, ir šis geismas sukėlė atkūrimo ar noro atkurti bumą. Kodėl būtent atkurtas, o ne autentiškas paveldas? Viena vertus, toks paveldas buvo „švarus“ – savo nebuvimu jis išvengė sąlyčio su taip nekenčiamu sovietmečiu ir jo primestomis interpretacijomis. Antra, prasingas buvo ir pats atkūrimo procesas: būta simbolinės prasmės – materialiai atgimstantis paveldas simbolizavo atgimstančią visuomenę; ir socialinės prasmės – jis telkė visuomenę. Pavyzdžiui, Vilniaus senamiesčio kvartalų atkūrimas (suniokoti Antrojo pasaulinio karo metu, visiškai nugriauti sovietmečiu) suvoktas ne tik kaip miesto urbanistinės struktūros žaizdų užgydymas, bet ir „mūsų pačių dvasios autentikos“ restauravimas (B u m b l a u s k a s 1988, 34). Paveldo objektuose pradėtos organizuoti masinės visuomeninės talkos, kuriose dalyvaudavo iki 4000 talkininkų (*Lietuvos kultūros* 1989, 4). Svajota atkurti Vilniaus senamiesčio kvartalus, reikšmingesnes archeologines gyvenvietes, žymių žmonių tėviškes ir t. t. Žymiausiu šios rekonstravimo bangos projektu tapo Valdovų rūmai. Jų atkūrimo idėja užgimė devintojo dešimtmečio pabaigoje. Idėjos realizavimas užsitęsė, euforiją keitė atoslūgiai. Tačiau palengva judėta link galutinio tikslo: 2000 m. buvo priimtas politinis sprendimas (Lietuvos Respublikos Seimo įstatymas (*Lietuvos Didžiosios* 2000)) dėl rūmų atkūrimo, o 2002 m. oficialiai pradėti atkūrimo darbai. 2009 m. įvyko simbolinis rūmų atidarymas. Pagrindiniai rūmų atkūrimo darbai

¹³ Valdovų rūmai drauge su kitais gynybiniais, gyvenamaisiais, ūkiniais pastatais ir Vilniaus arkikatedra sudaro Vilniaus Žemutinės pilies kompleksą.

vyko jau nepriklausomoje Lietuvoje, kur, lyginant su sovietine santvarka, atsirado visiškai naujų atminties raiškos galimybių: vieną ir primygtinai diegiamą atmintį pakeitė visa atminčių paletė. Pakito ir paveldo rekonstravimo aplinkybės – jis tapo viešu ir poleminiu procesu.

Jau ir šiandien akivaizdu, kad Valdovų rūmai laikytini vienu iš ar net pačiu prieštaringiausiu rekonstravimo projektu Lietuvos istorijoje¹⁴. Tas prieštaringumas atsirado dėl kelių priežasčių. Viena jų yra tai, kad čia susidūrė kelios atmintys, turėjusios skirtingų lūkesčių ir skirtingų vizijų. Antra, galutinius sprendimus vis dėlto dažniausiai priimdavo viena iš grupių, nuošalėn nustumdama kitas grupes ir atmesdama jų vizijas. Konfliktas užsimezgė pačioje pradžioje, kai tik iškilo klausimas dėl rūmų rekonstravimo ar nerekonstravimo. Apibendrinant galima sakyti, kad būta trijų pagrindinių motyvų „už“. (1) Istorinio teisingumo. Dalis visuomenės su nuoskauda ir pagieža prisiminė faktą, kad rūmai buvo nugriauti rusų įsakymu. Jiems rūmų atkūrimas turėjo simbolinę prasmę ir asocijavosi su garbės ar istorinio teisingumo atstatymu. (2) Valstybingumo įamžinimo. Teigta, kad rūmai buvo pagrindinė Lietuvos valdovų būstinė ir dėl to jie turi būti atkurti kaip svarbiausias šalies valstybingumo liudininkas ar paminklas (pvz., *Didžiųjų kunigaikščių* 2001, 8–9). (3) Paveldosauginio. Archeologinių tyrimų metu buvo atrasti ir atidengti autentiški pastato rūšiai, kurie dėl aplinkos poveikio pradėjo irti. Iškilo autentiškų liekanų išsaugojimo klausimas. Tuomet dalis specialistų pareiškė, kad tinkamiausias jų išsaugojimo būdas būtų pačių rūmų atkūrimas (pvz., *U r b a n a v i č i u s* 1992, 1, 5).

Priešininkų stovykla turėjo argumentų kiekvienam iš šių motyvų. (1) Į istorinio teisingumo motyvą atsakyta, kad jau nuo XVII a. vidurio rūmai pačių valdovų buvo visiškai apleisti ir XVIII a. virto griuvėsiais (pvz., *Apeliavimas* 2001, 4). (2) Abejonių kėlė ir rūmų reikšmė valstybingumui. Rūmai, kokie žinomi iš ikonografijos ir kokie yra dabar atkuriami, pavidalą įgijo XVI–XVII a. pr., o šis laikotarpis laikytinas Lietuvos valstybingumo nuosmukiu (*Ibid.*). (3) Prieš rūmų atstatymą pateikti du paveldosauginiai argumentai. Kvestionuotas paties rekonstrukcijos veiksmo teisėtumas: esą tai prieštarauja tarptautiniams paveldosauginiams aktams, pavyzdžiui, Venecijos chartijai. Taip pat konstatuota, kad rekonstrukcijai akivaizdžiai trūksta informacijos (remiantis vienais skaičiavimais, turėta viso labo 20–25 proc. visos reikiamos informacijos (*B u m b l a u s k a s* 2006A, 9; *Ž e m a i t y t ė* 1999, 22). Užtuot atkūrus rūmus, siūlyta arba užkasti archeologinius sluoksnius ir taip juos apsaugoti, arba eksponuoti tik pamatus, arba virš jų pastatyti šiuolaikišką modernų pastatą (žr. *P e t r a u s k i e n ė* 1994, 1; *U r b a n a v i č i u s* 1996, 27; *P u r l y s* 1998, 6).

¹⁴ Rašant šią teksto dalį remtasi straipsnio autoriaus ir profesorius Alfredo Bumblauskio bendro pranešimo *The Lower Castle in Vilnius*, skaityto 8th International Conference on History and Culture in North Eastern Europe: Between Reconstruction and Modernization: Public Debates about Historic City Centers in the 20th and 21st Centuries (Talinas, 2011 m. rugsėjo 15–18 d.) medžiaga.

Kuo visa tai baigėsi? 2000 m. buvo priimtas politinis sprendimas atkurti rūmus. Taip buvo padėtas taškas visiems debatams. Ir tai buvo tik vienas iš gana gausių nesusikalbėjimų Valdovų rūmų tema.

Skirtingai matytos (ir tebeatomos) ir rūmų prasmės. Propagoniškas atminties modelis Žemutinę pilį laiko pagoniškosios kultūros raiškos vieta – čia matomos šventvietės (pvz., *K i t k a u s k a s* 1986, 51–55; 1987A, 60–63; 1987B, 60–63). Herojiškasis atminties modelis remiasi „didžiavyrių Lietuvos“ idėja ir kunigaikščių kultu. Jis rūmus mato kaip paminklą valstybingumui ir didiesiems kunigaikščiams. Abiejų modelių ištakos glūdi XIX a. pab.; jie yra artimi nacionalizmo ideologijai – remiasi romantizuota ir etnocentriška praeities samprata. Juos taip pat sieja antilenkiškumas ir iš dalies antivakarietiškas. Pastaraisiais dešimtmečiais Lietuvoje išsikristalizavo dar vienas atminties modelis, kuris gali būti įvardytas kaip daugiaperspektyvusis. Svarbiausia jo idėja yra Lietuvos europėjimas, taigi nacionalizmą jis supriešino su daugiaperspektyvumu ir eurointegracija. Ši atmintis iš esmės visą Lietuvos istoriją laiko savastimi ir pripažįsta skirtingų tautų integrumą Lietuvos valstybėje. Vertinant šiuo aspektu, rūmai buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės daugiakultūriškumo (lietuvių, lenkų, baltarusių, ukrainiečių, rusų kultūrų) įsikūnijimas.

Neabejotina, kad Valdovų rūmai yra visuotinos pagarbos objektas. Tik kiekviena grupė tą pagarbą supranta skirtingai. Vieni garbingesniu sprendimu laiko nesikišimą ir apsiribojimą autentiškų pamatų išsaugojimu, kiti – pastato „toks, koks jis buvo“ atstatymą, tretį – modernaus paminklo pastatymą. Vieniems tai yra etnocentriškas lietuviybės židinytis, kitiems – eurointegracijos ir kultūrų sambūvio vieta. Savo prieštaringumu ir atminčių sankirtomis ši rekonstrukcija gerokai skyrėsi nuo Trakų Salos pilies atvejo. Totalitarinėje santvarkoje įvairovė ir prieštaros nebuvo įmanomos. Tad ir visas atkūrimo reikalas buvo sutelktas į valdžios ir grupelės specialistų rankas. Pastarieji visas prieštaras išspręsdavo uždaruose kabinetuose, o iš jų pasklisdavo suderinti ir aiškūs sprendimai. Didžiausia neįvardyta opozicija čia buvo pati sovietinė sankloda, ją ir reikėjo nugalėti. Valdovų rūmų sampratų įvairovė ir nuomonės dėl jų atkūrimo ar neatkūrimo atspindėjo bendrą lietuvių atminties žemėlapi, susiformavusį po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo.

Išskirtinas yra vienas sprendimas, kuriame akivaizdžiai pasireiškė pastangos siekti kompromiso, – tai rūmų konstrukcija. Specialistai, kuriems buvo patikėta parengti rekonstrukcijos projektą, konstatavo, kad, esant tokiam mažam informacijos kiekiui, reikia kalbėti ne apie atkūrimą, bet apie naujo pastato statybą ir vietoje atkūrimo „taip, kaip buvo“ pasiūlė įvaizdžio atkūrimo konceptą (*G r i g a s* 2009, 188–233). Ši sumanymą turėjo padėti realizuoti du principai: pirmas – autentiškos mūrų dalies ir naujo statinio atskyrimas; antras – naujo statinio sąlygiškumo pabrėžimas. Naujieji rūmai buvo ne „išauginti“ iš autentiškų pamatų, o tikraja ta žodžio prasme pakabinti virš jų ant specialių „ramsčių“. Tai ir turėjo lankytojams sudaryti atskyrimo ir sąlygiškumo įspūdį. Ir tai išties būta kompromisinio sprendimo. Viena vertus, naujasis pastatas savo išvaizda buvo artimas istoriniam įvaizdžiui. Tai turė-

jo patikti tradicionalistams. Kita vertus, akcentuotas statinio sąlygiškumo įspūdis. O tai turėjo tenkinti oponentus.

Deja, čia visi kompromisai ir baigėsi. Simbolinis rūmų apipavidalinimas nurodo kitokią tendenciją – kiek įmanoma sulietuvinti rūmus, padarant juos Lietuvos, o ne Abiejų Tautų Respublikos valstybingumo simboliu. Nors tikrieji rūmai klestėjo Lietuvos-Lenkijos valstybės ir švediškos kilmės Vazų dinastijos metais, tačiau jų simbolių naujuose rūmuose vengiama. Jie pakeičiami ikiunijiniais ar šiuolaikiniais Lietuvos simboliais (pavyzdžiui, virš pagrindinio įėjimo į rūmus, kur veikiausiai buvo Abiejų Tautų Respublikos ar Vazų herbas, įkurdintas modernus Vytis; Vytis, kaip pagrindinė figūra, vaizduojamas virš rūmų iškylančioje vėliavoje ir vėjarodėje). Taigi Valdovų rūmuose praeities rekonstrukcija įgijo radikalesnį laipsnį nei Trakų Salos pilyje. Trakų atveju rekonstrukcija pasireiškė trūkstamu gotikinių architektūrinių elementų, pavyzdžiui, frontonų, sukūrimu. Valdovų rūmų atveju – prie architektūrinių formų sukūrimo prisidėjo ir valstybinių simbolių perkūrimas. Jei architektūrinių formų sukūrimą dar galima paaiškinti noru turėti tiesiog išbaigtą statinį, tai simbolių perkūrimas gali būti aiškinamas tik ideologiškai. Kita vertus, toks rūmų perinterpretavimas yra orientuotas tik į vieną atmintį. Daugiaperspektyviai atminčiai čia vietos nepalikta. Tokių rūmų rekonstrukciją galime vertinti kaip akivaizdžią nacionalizmo ideologijos raišką.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad turime pakankamai įdomų atkūrimo atvejį. Ši rekonstrukcija daugiau supriešina visuomenę nei konsoliduoja. Vienakryptiškumas, kuris pasiteisino Trakų Salos pilies atveju ir buvo suprantamas sovietinėje visuomenėje, nebėra tinkamas demokratinėje santvarkoje. Dabar visos nuomonės ar atmintys save laiko teisėtomis ir nesitaiksto su jų ignoravimu. Ypač kai jos ignorojamos kuriant svarbiausią šalies paminklą.

Apibendrinimas

1. Europietiškoje atminties tradicijoje *pilies* sąvoka visų pirma asocijuojasi su mūrinėmis pilimis. Lietuviai šį vaizdinį papildė piliakalniais – jau senokai išnykusių medinių pilių atminties ženklais. Būtent nuo piliakalnių prasidėjo lietuviškoji pilių atmintis, o XIX a. susiformavęs jų vaizdinys iš esmės nepakito iki šių dienų. Mūrinių pilių kelias į lietuvių atmintį buvo gerokai komplikuočiau: čia teko išspręsti ir savo / svetimo paveldo prieštarą; gyventi su mintimi, kad svarbiausios pilys bent jau laikinai yra atitekusios lenkams; prisitaikyti prie sovietinio režimo ir jo atminties žaidimų. Pilių reikšmės kisdavo priklausomai nuo politinės sanklodos, tačiau jos visada telkė tautą ir padėjo jai surasti savo lietuviškąjį tapatumą. Akivaizdu, kad pilys per pastaruosius 130 metų užėmė ir tebeužima svarbiausią vietą lietuvių atminties žemėlapyje.

2. Rekonstruotas paveldas daugiau pasako apie jį rekonstravusią (dabarties) visuomenę, jos praeities sampratą, ideologijas ir poreikius nei apie „autentišką“ praeitį. Rekonstrukcijos metu sąmoningai ar nesąmoningai paveldas kaip nebylus ir neutralus praeities paliudijimas yra pakeičiamas rekonstruotojams priimtiniu (jų vizijas, lūkesčius ar atmintį atitinkančiu) paveldu. Taip nutiko ir su pilimis. Jos

sulietuvinamos, kad taptų didesne savastimi nei kada nors yra buvusios, arba pasendinamos ar išgražinamos, kad dar daugiau būtų galima didžiuotis prieš kitus. Atminties ir rekonstravimo sąveika reiškesi ne tik atkuriamose (naujai atsirandančiose) pilių formose, bet ir pačiame rekonstravimo procese – kai nebuvo galima atvirai kalbėti formomis, rekonstravimo procesas atskleidavo, kokios yra tikrosios lietuvių atminties potekstės.

Šaltiniai

- A. *Bulotos kalba* 1912 – „A. Bulotos kalba delei Vilniaus pilies kalno“, *Lietuvos žinios*, 69, 4.
- Apeliavimas* 2001 – „Apeliavimas į valstybingumą neatlaiko kritikos“, *Lietuvos rytas*, 230, 4.
- The Athens 1931 – The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments*, [prieiga internete: <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/resources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>, žiūrėta 2013-04-10].
- B a s s a n a w i c z i u s 1883A – Jonas Bassanawiczius, „Apie senovės Lietuvos pilis“, *Ausra*, 1, 15–18.
- B a s s a n a w i c z i u s 1883B – Jonas Bassanawiczius, „Apie senovės Lietuvos pilis“, *Ausra*, 2, 36–41.
- B a s s a n a w i c z i u s 1883C – Jonas Bassanawiczius, „Apie senovės Lietuvos pilis“, *Ausra*, 8–10, 236–242.
- B a s s a n a w i c z i u s 1884 – Jonas Bassanawiczius, „Apie senovės Lietuvos pilis“, *Ausra*, 1–3, 37–52.
- B i č i ū n a s 1932 – Vytautas Bičiūnas, „Kauno priemiesčiai ir apylinkės“, *Trimitas*, 5, 87–88.
- B ū č y s 1924 – Pranciškus Būčys, „Muziejus“, *Lietuva*, 86, 2.
- B u d r e i k a 1958 – Eduardas Budreika, „Gedimino kalno pilies Vilniuje vakarinio bokšto rekonstrukcijos“, *Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*, I, 3–16.
- B u m b l a u s k a s 1988 – Alfredas Bumblauskas, Antanas Kulakauskas, „Turistus stebinti ar gaivinti istorijos pojūtį?“, *Kultūros barai*, 5, 31–36.
- Č e r n e c k i s 1962 – V. Černeckis, „Istorija ragina budėti“, *Kauno tiesa*, 126, 3.
- Didžiųjų kunigaikščių* 2001 – „Didžiųjų kunigaikščių rūmai: praeitis ir ateitis“, *Dienovidis*, 10, 8–9.
- G e t n e r i s 1939 – Jurgis Getneris, „Konservuojant Kauno pilį“, *Naujoji Romuva*, 45, 803–806.
- Įsakymas kariuomenei* 1921 – *Įsakymas kariuomenei*, Kaunas, 17, 1–2.
- J. K a 1930 – J. Ka, „Kauno pilis – Vytauto Didžiojo rezidencija“, *Lietuvos aidas*, 198, 4.
- J a n i k a s 1949 – A. Janikas, „Trakų pilis“, *Tiesa*, 242, 3.
- J a n i k a s 1952 – A. Janikas, „Trakų pilis“, *Trakų pilis. XV a. Albumas*, Vilnius: Valst. pol. lit. ir moksl. lit. leidykla, 11–19.
- J a n k e v i č i e n ė 1966 – Algė Jankevičienė, „Lietuvos gotiškos architektūros kompozicinės ypatybės“, *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, III, 358–376.
- J a n k e v i č i e n ė 1975 – Algė Jankevičienė, „Kaip formavosi senųjų mūsų krašto pilių stilius“, *Statyba ir architektūra*, 8, 30–31.

- Jučas 1957 – Mečislovas Jučas, „Kauno miestas ir jo apylinkės. 1. Pilis“, *Tiesa*, 3, 3.
- Juoza pavičius 1955 – Pranas Juozapavičius, „Kauno pilis“, *Kauno diena*, 108, 3.
- Jurginis 1967 – Juozas Jurginis, „Griuvėsių romantika“, *Literatūra ir menas*, 26, 4.
- Jurius 1957 – V. Jurius, „Kauno pilyje. Tyrinėjimai tęsiami toliau“, *Kauno tiesa*, 174, 3.
- Kaip tvarkoma 1940 – „Kaip tvarkoma ir manoma tvarkyti Gedimino kalnas ir pilis Vilniuje“, *Lietuvos aidas*, 276, 6.
- Kauno pilies* 1925 – „Kauno pilies kasinėjimas“, *Trimitas*, 12, 373–377.
- Kitkauskas 1986 – Napoleonas Kitkauskas, Albertas Lisanka, Sigitas Lasavickas, „Perkūno šventyklos liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje“, *Kultūros barai*, 12, 51–55.
- Kitkauskas 1987A – Napoleonas Kitkauskas, Albertas Lisanka, Sigitas Lasavickas, „Perkūno šventyklos liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje“, *Kultūros barai*, 1, 60–63.
- Kitkauskas 1987B – Napoleonas Kitkauskas, Albertas Lisanka, Sigitas Lasavickas, „Perkūno šventyklos liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje“, *Kultūros barai*, 1, 60–63.
- Kitkauskas 1988 – Napoleonas Kitkauskas, Liudvikas Dzikas, „Žemutinės pilies karalių rūmai“, *Kultūros barai*, 6, 50–56.
- Kraujalis 1924 – Petras Kraujalis, *Trakų pilis ir jos likimas*, Vilnius: Motus.
- Kronika 1940 – „Kronika. Archeologija“, *Gimtasai kraštas*, 3–4, 316.
- Krūminis 1957 – Bronislovas Krūminis, „Trakų pilis“, *Tiesa*, 140, 4.
- Kumpis 1952 – Juozas Kumpis, „Įžanga“, *Trakų pilis. XV a. Albumas*, Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. I-kla, 7–10.
- Lietuvos Didžiosios 2000 – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmų atkūrimo ir paskirties įstatymas*, VIII-2073.
- Lietuvos kultūros 1989 – Lietuvos kultūros fondo metraštis. 1987 metų balandis – 1989 metų liepa*, Vilnius.
- Lietuvos TSR 1973 – Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, Vilnius: Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba.
- Lietuvos žinios* 1920 – „Lietuvos žinios. Raudonės pilis“, *Tauta*, 19, 3.
- M. Š. 1926 – M. Š., „Kauno tvirtovės reikšmė seniau ir dabar“, *Trimitas*, 15, 496–498.
- Maironis 1892 – Maironis, „Trakei“, *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga*, 5, 35.
- Malinauskas 1911 – Donatas Malinauskas, Jonas Vileišis ir kt., „Dėl negerbimo senovės liekanų“, *Viltis*, 148, 3.
- Mikelėnas 1930 – D. Mikelėnas, „Mūsų senovė“, *Biržų žinios*, 49, 2.
- Mikulionis 1968 – Stanislovas Mikulionis, „Trakų Salos pilies generalinio restauracijos projekto aiškinamasis raštas“, *Trakų Salos pilis. Generalinis restauracijos projektas. Projektinio pasiūlymo studija*, Vilnius, Kultūros paveldo centro archyvas, f. 5, ap. 2, b. 516.
- Mošinskis 1938 – Algirdas Mošinskis, „Dėl Lietuvos kultūros turtų“, *Naujoji Romuva*, 11, 273–274.
- Nagevičius 1924 – Vladas Nagevičius, „Karo Muziejaus, Čiurlionies galerijos ir kitų muziejų statymo reikalai“, *Lietuva*, 78, 4.
- P. M. 1939 – P. M., „Per Maironį išauginusią apskritį“, *XX amžius*, 153, 7.
- Petrauskienė 1994 – Aldona Petrauskienė, „Draša kurti“, *Vilniaus balsas*, lapkričio 25, 1.
- Pilypaitis 1966 – Antanas Pilypaitis, „Be kerpių ir pelėsių“, *Švyturys*, 19, 8–11.
- Pinkus 1976 – Stasys Pinkus, „Kultūros paminklų apskaitą baigus“, *Kultūros barai*, 4, 25–29.

- Purlys 1998 – Edvardas Purlys, „Lietuvos valdovų rūmai. Praeitis ir ateitis“, *Lietuvos rytas*, 28, 6.
- Sakas-Sakavičius 1947 – Sakas-Sakavičius, „Trakų pilis“, *Trakiečių šūkis*, 56, 3.
- Smokowski 1822 – Wincenty Smokowski, „Wspomnienie Trok w 1822 r.“, *Athenaeum*, 5, 157–181.
- Trakų pilis* 1952 – *Trakų pilis. XV a. Albumas*, Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. I-kla.
- Urbanavičius 1989 – Vytautas Urbanavičius, „Ar atstatysime kunigaikščių rūmus?“, *Tiesa*, rugpjūčio 26, 3.
- Urbanavičius 1992 – Vytautas Urbanavičius, „Lietuvos valdovų rūmai – praeitis ir ateitis“, *Gimtasis kraštas*, 1, 1, 5.
- Urbanavičius 1996 – Vytautas Urbanavičius, „Valdovų rūmų ateitis: užkasti ar atstatyti?“, *Baltų archeologija*, 1, 27.
- V-is 1911 – V-is, „Senybės paminklai ir žmonės“, *Viltis*, 149, 1.
- Valanczauskas 1891 – Motiejus Valanczauskas, *Pasakojimas Antano Tretininko*. Plymouth: Jūzapo Pauksczcio spaustuvė.
- Vaitkūnas 1952 – Stasys Vaitkūnas, „Architektūrinio paminklo aprašymas ar feodalizmo idealizavimas“, *Tiesa*, 192, 3.
- Vilniaus Aukštutinės 1960 – Vilniaus Aukštutinės ir Žemutinės pilies rekonstrukcijos sutvarkymo pasiūlymai*, Vilnius, Kultūros paveldo centro archyvas, f. 5, ap. 2, b. 119.
- Žemaitytė 1999 – Agnė Žemaitytė, „Dėl Valdovų rūmų atstatymo yra entuziastingų šalininkų ir griežtų kritikų“, *Respublika*, sausio 28, 22.
- Коновалов 1960 – Н. Коновалов, Ю. Пономаренко, „Время ли восстанавливать замки?“, *Известия*, 300, 4.

Literatūra

- Baliulis 1991 – Algirdas Baliulis, Stanislovas Mikulionis, Algimantas Miškinis, *Trakų miestas ir pilys*, Vilnius: Mokslas.
- Bumblauskas 2006A – Alfredas Bumblauskas, „Pratarmė“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmų atkūrimo byla. Vieno požiūrio likimas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 9–11.
- Bumblauskas 2006B – Alfredas Bumblauskas, „Vietoje įvado“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmų atkūrimo byla. Vieno požiūrio likimas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 13–32.
- Čepaitienė 2005 – Rasa Čepaitienė, *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Glemža 2002 – Jonas Rimantas Glemža, *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Grigas 2009 – Rimas Grigas, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmų atkūrimo architektūrinė vizija“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai ir jų atkūrimas europinės patirties kontekste*, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 188–233.
- Keršytė 2003 – Nastazija Keršytė, *Lietuvos muziejai iki 1940 metų*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Kulevičius 2010 – Salvijus Kulevičius, *Lietuvos paveldosaugos idėjiniai modeliai ir jų raiška praktikoje sovietmečiu. Daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Laukaitytė 2001 – Regina Laukaitytė, „Lietuvos stačiatikių bažnyčia 1918–1940 m.: kova dėl cerkvių“, *Lituanistica*, 2, 15–53.
- Mačiulis 2009A – Dangiras Mačiulis, „Apie dvi propagandines kampanijas XX a. tarpukario Lietuvoje“, *Inter-studia humanitatis*, 9 (Propagandos virsmas ir nekintamumas: tarpdisciplininis požiūris), 80–97.
- Mačiulis 2009B – Dangiras Mačiulis, Alvydas Nikžentaitis, Vasilijus Safronovas, „Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas: Kauno, Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“, *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 105–129.
- Mačiulis 2009C – Dangiras Mačiulis, „Vilniaus vaizdinys Vilnių vaduojančioje Lietuvoje“, *Acta litteraria comparativa*, 4, 119–139.
- Mačiulis 20012 – Dangiras Mačiulis, Rimvydas Petrauskas, Darius Staliūnas, *Kas laimėjo Žalgirio mūšį? Istorinio paveldo dalybos Vidurio ir Rytų Europoje*, Vilnius: Mintis.
- Nora 1997 – Pierre Nora, „General Introduction: Between Memory and History“, *The Realms of Memory. The Construction of the French Past*, Columbia University Press, II, 1–20.
- Putnaitė 2004 – Nerija Putnaitė, *Šiaurės Atėnų tremtiniai. Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.*, Vilnius: Aidai.
- Vaucher 1997 – André Vaucher, „The Cathedral“, *Realms of Memory. The Construction of the French Past*, Columbia University Press, II, 37–68.
- Staliūnas 2003 – Darius Staliūnas, „Mokslo draugijos ir istorinių paminklų apsauga XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lietuvoje“, *Dr. Jonas Basanavičius. 1851–1927*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 136–142.
- Žalnierius 2012 – Algirdas Žalnierius, „Kauno piliavietės atkūrimas“, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2011 metais*, Vilnius: Balto print, 205–220.
- Žemaitytė 1988 – Zita Žemaitytė, *Paulius Galaunė*, Vilnius: Vaga.
- Инструкция о порядке 1949 – Инструкция о порядке учета, регистрации, содержания и реставрации памятников архитектуры, состоящих под государственной охраной*, Москва: Государственное архитектурное издательство.

Salvijus Kulevičius

Antrasis pilių gyvenimas: istorinių pilių atmintis ir rekonstravimas modernioje Lietuvoje

S a n t r a u k a

Pagrindinės sąvokos: *pilis, kultūrinė atmintis, kultūros paveldas, paveldo rekonstrukcija, Lietuva.*

Lietuvos viduramžių pilys, atlikusios savo gynybinį ir rezidencinį vaidmenį, keliems šimtmečiams nugrimzdo užmarštin – virto didesnių sentimentų nekeliančiomis griuvėsių krūvomis. XIX a. romantikų jos buvo prikeltos naujam gyvenimui. Nuo to laiko ne kartą keitėsi politinės santvarkos, visuomenės atminties kultūros tendencijos, tačiau niekada ne-

nustota žavėtis pilimis. Jos ne tik bylojo apie praeitį, bet ir tapo modernios visuomenės (XIX–XXI a.) įgeidžių ir lūkesčių projekcijomis ar liudininkėmis. Tai paliko pėdsakus paveldo interpretacijose, konfliktuose, rekonstravimo koncepcijose. Greta visų kitų simbolių reikšmių pilis lietuviams visada asocijavosi su valstybingumu ir laisvės tema, netgi tuomet, kai valsybingumo idėja oficialiai buvo netoleruojama.

Straipsnyje analizuojamos lietuviškojo pilies vaizdinio ištakos ir variacijos, keičiantis politinėms aplinkybėms ir visuomenės sanklodoms. Tyrimas atskleidžia, kad pilis (reali ar išivaizduojama) lietuviams per pastaruosius 130 metų užėmė ir tebeužima svarbiausią vietą lietuvių atminties žemėlapyje.

Salvijus Kulevičius

The Second Life of Castles: Cultural Memory and Reconstruction of Historical Castles in Modern Lithuania

S u m m a r y

Keywords: *castle, cultural memory, cultural heritage, reconstruction of heritage, Lithuania.*

In the European tradition, cultural memory of the castle is first of all stone castles, Lithuanian cultural memory - hill forts, stone castles, that disappeared long ago. Cultural memory of hill forts goes back to the 19th century. The way of cultural memory of stone castles was long and complicated: Lithuanians had to make a distinction which heritage is own and which is others', acknowledge that Polish built the most important castles, deal with memory games of the Soviet time. Changes in cultural memory are linked to changes of a political system. Cultural memory consolidates the nation and helps search for cultural identity. During the last 130 years hill forts have been and still are the most important landmark in Lithuanian cultural memory.

Reconstructed heritage provides much information about modern society, cultural memory, ideologies of the past and present needs. It is more informative than an "authentic" object itself. When heritage, a silent and neutral witness of the past, undergoes restoration it is consciously or sub-consciously replaced with what is acceptable for the restorer - fulfils his expectations, restores his memory. The same has happened with castles. They have been made more Lithuanian like, important and decorative, older than they were just to be proud of. Cultural memory underlies the reconstructed object and the process of reconstruction.

S a l v i j u s K U L E V I Č I U S
*Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 7
LT-01513 Vilnius
[salvijus.kulevicius@if.vu.lt]*